

DOI: 10.26565/2075-1893-2021-34-01
УДК 911.375.1(100)

Катерина Кравченко

к. геогр. н., доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства
e-mail: kateryna.kravchenko@karazin.ua; ID ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4654-3185>
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Методичні особливості дослідження світових урбанізаційних процесів

Метою цієї статті є розкриття методичних особливостей дослідження урбанізації та аналіз світових урбанізаційних процесів. Урбанізація є складним суспільно-географічним процесом, який розвивається та проявляється у двох вимірах: просторовому та суспільному, отже, урбанізаційні процеси є передумовою глобальних трансформацій як у просторовому, так і у суспільно-географічному вимірі.

Основний матеріал. Урбанізація є специфічним суспільно-географічним процесом, який характеризується значною динамічністю та глобальністю прояву. Найбільшою проблемою сучасної урбанізації є переорієнтація векторів її поширення та розвитку: якщо у XIX-XX століттях урбанізація була явищем, притаманним здебільшого розвиненим та високорозвиненим країнам, то у XXI столітті викликом для суспільства є інтенсивний розвиток урбанізації у країнах низького рівня розвитку, країнах «третього світу». Для дослідження світових урбанізаційних процесів можна використати широкий комплекс філософських, загальнонаукових та конкретнонаукових методів, а для оцінки рівня інтенсивності процесу урбанізації доречним є використання параметрів та набору індикаторів, що характеризують стан просторової трансформації під антропогенним впливом, рівень розвитку економіки і суспільства тощо. Значна частина країн світу для визначення міських (урбанізованих) територій використовує первинні критерії – адміністративний (25,3 %), демографічний (15,9 %) та урбаністичний (3,4 %).

Аналіз показників, які характеризують особливості розвитку сучасних урбанізаційних процесів, засвідчує значну диференціацію прояву. Відмінною особливістю є підвищення рівня урбанізації у бідних країнах Африки та Латинської Америки. Встановлення взаємозалежності між рівнем економічного розвитку країни (ВВП на душу населення) до чисельності міського населення доводить безумовний прямий, але умовний зворотній взаємозв'язок.

Висновки і подальші дослідження. Проведений апробаційний аналіз процесу урбанізації у світовому та регіональному вимірах, дослідження співвідношення частки міського населення та ВВП країн світу засвідчують спроможність обраних підходів і методів дослідження та обумовлює використання оригінальних (авторських) методів і методик дослідження для моніторингу та прогнозування подальшого розвитку урбанізації на різних ієрархічних рівнях.

Ключові слова: урбанізація, урбанізаційні процеси, чисельність населення, економічний розвиток, місто, міське населення, методи дослідження.

Вступ. Урбанізація є глобальним процесом, який у XXI столітті безпосередньо стосується кожного другого мешканця планети, адже більше половини людства мешкає у містах і населених пунктах міського типу [9]. Міста є центрами продукування товарів, послуг та інновацій, а деякі з них – глобальні міста - відіграють провідну роль у світовій економічній і політичній сфері на рівні з країнами та регіонами. Історично урбанізація і, зокрема, урбанізаційні процеси виступали потужними індикаторами соціального та економічного розвитку на усіх ієрархічних рівнях. Проте, за прогнозами

ООН, до 2050 року міське населення світу зросте на 2,5 мільярди осіб, а майже 90% приросту населення буде зосереджено в слабко розвинених країнах і країнах, що розвиваються, - в Азії та Африці [8]. Дослідження процесу урбанізації у світовому вимірі дозволяє проаналізувати просторово-часові особливості динаміки, сформувати характерні моделі розвитку та розробити прогнозні сценарії трансформації світової системи.

Вихідні передумови. Урбанізаційні процеси динамічно прогресують з кожним роком і ще ніколи у світовій історії не розвивались настільки

інтенсивно. Це обумовлює високий інтерес з боку провідних науковців та потужних Міжнародних організацій: Альянсу міст, ООН-Хабітат, Європейської комісії, Світового банку [2, 4, 8, 9]. Зокрема, їх діяльність спрямована на моніторинг динаміки процесу урбанізації та обрахунок прогностичних показників рівня урбанізації і чисельності населення світу у середньостроковій (10 – 20 років) та довгостроковій (50 – 100 років) перспективі [2, 4, 8, 9]. У науковій спільноті питанням урбанізації присвячено широке коло робіт географів-супільників, геоурбаністів, економістів, соціологів та істориків. Широко висвітлюються питання просторово-часової типології урбанізації, етапів формування та розвитку міст, у тому числі – глобальних, система чинників розвитку процесу урбанізації, можливі сценарії її поширення та розвитку [1, 6, 7]. Якщо у XIX ст. дослідження цієї теми розкривали процес урбанізації як конкурентну боротьбу між двома укладами – типами землекористування та взаємодією різних соціальних груп, то сучасні дослідження визначають урбанізаційні процеси як динаміку концентрації та чисельності населення, поширення міського способу життя, що характеризується чотирма фазами розвитку: урбанізація, субурбанізація, деурбанізація, рурбанізація [7].

Метою статті є розкриття методичних особливостей дослідження урбанізації та аналіз світових урбанізаційних процесів. Урбанізація є складним суспільно-географічним процесом, який розвивається і проявляється у двох вимірах: просторовому та суспільному, отже, урбанізаційні процеси є передумовою глобальних трансформацій як у просторовому, так і у суспільно-географічному вимірі. Таким чином, дослідження урбанізації є актуальним і своєчасним та має здійснювались комплексно, враховуючи широкий спектр показників та індикаторів.

Виклад основного матеріалу. Урбанізація є специфічним суспільно-географічним процесом, який характеризується значною динамічністю і глобальністю прояву. Сьогодні майже у всіх регіонах світу переважна кількість населення мешкає саме у містах. За прогнозами провідних Міжнародних організацій, які опікуються питаннями народонаселення, відомо, що чисельність містян у світі буде продовжувати зростати, збільшуватись будуть площі міських і приміських територій. Серед визначальних факторів варто назвати збільшення природного приросту населення, інтенсивні міграції з сільських територій до міст, переїзд до великих міст та міст-мільйонерів розвинених країн з інших регіонів і країн світу [4, 6].

Найбільшою проблемою сучасної урбанізації є переорієнтація векторів її поширення і розвитку: якщо у XIX-XX століттях урбанізація була явищем, притаманним здебільшого розвиненим і високо-розвиненим країнам, то у XXI столітті викликом для суспільства є інтенсивний розвиток урбанізації

у країнах низького рівня розвитку, країнах «третього світу». І цей тип розвитку фактично не відповідає визначенню дефініції «урбанізація», адже розширення території міст та зростання чисельності міського населення не супроводжується підвищенням якості життя населення, економічним розвитком міст та розбудовою міської інфраструктури. Формуються нові міські райони так званого «нетряного» типу – бідні райони, де населення живе за межею бідності в антисанітарних умовах [8, 9]. Отже, урбанізація має позитивні та негативні наслідки, і саме тому вкрай важливо вчасно виявити перспективи і проблеми перебігу даного процесу.

З огляду на міждисциплінарність обраного об'єкта дослідження, якісний і верифікований результат можливо отримати тільки за умови використання комплексних наукових підходів, які враховують особливості урбанізаційних процесів, а саме:

- системного підходу з огляду на глобалізаційні прояви процесу урбанізації та прояву у системі населення, інфраструктурі тощо;

- синергетичного підходу як модифікації системного, з огляду на значну здатність урбанізаційних процесів до самоорганізації та саморозвитку;

- суспільно-географічного підходу як найбільш комплексного, який забезпечує аналіз просторової і суспільно-географічної складових.

Для дослідження світових урбанізаційних процесів можна використати широкий комплекс філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових методів, а саме:

- методи індукції та дедукції для логічного осмислення та опрацювання наявних даних і відомостей щодо світових урбанізаційних процесів;

- метод порівняння для визначення рівня урбанізації в регіонах і країнах світу, порівняння особливостей урбанізації у різні часи та періоди, визначення перспективних регіонів розвитку урбанізації;

- метод аналогії для прогнозування розвитку урбанізаційних процесів у різних регіонах і країнах світу відповідно до прецедентного світового досвіду;

- методи аналізу і синтезу – для дослідження окремих складових урбанізаційного процесу та формування цілісного уявлення про особливості світових урбанізаційних процесів;

- методи класифікації і систематизації дозволяють виявити загальні та відмінні тренди світових урбанізаційних процесів;

- метод групування – для групування країн світу за показниками, які характеризують урбанізованість їх території;

- історичний метод – для дослідження часових змін, які відбулися в різні періоди розвитку процесу урбанізації та з'ясування чинників, що зумовили дані процеси;

- графічний і картографічний – для візуалізації результатів опрацювання статистичної бази даних та розрахунку показників, які характеризують ур-

банізаційні процеси, зокрема – з використанням ГІС та онлайн-ГІС;

– географічний метод зумовлює дотримання принципу територіальності та комплексності при дослідженні урбанізаційних процесів;

– математико-статистичний метод дозволяє опрацювати сформовані бази даних та розрахувати необхідні показники, які характеризують світові урбанізаційні процеси.

Також для дослідження просторово-часових особливостей розвитку урбанізаційних процесів можливим є використання авторських суспільно-географічних методик дослідження, таких, як метод моделювання інтегральної функції впливу (ІФВ-моделювання), моделювання міграційних процесів та приросту населення тощо.

Для оцінки рівня інтенсивності процесу урбанізації доречним є використання параметрів і набору індикаторів, що характеризують стан просторової трансформації під антропогенним впливом, рівень розвитку економіки і суспільства тощо [8]. При дослідженні особливостей світової урбанізації надзвичайно важливим є визначення «міського» у різних країнах світу. Безумовно, превалюючим фактором визначення міського населення виступає частка населення, яка зайнята у несільськогосподарській діяльності, зокрема – у промисловості, сфері послуг, туризмі тощо. Є загальноприйняті категорії, які визначають категорію «місто», зокрема: адміністративні кордони, законодавчо визначена

кількість жителів, щільність і кількість населення, антропогенний ландшафт та забудована площа (морфологія міста), щільність і розвиненість транспортної мережі, кількість рейсів, час у дорозі тощо.

Проте, часто країни використовують широко диференційовані визначення процесу урбанізації. Розрізняються не тільки межі між міськими та сільськими територіями, але й типи показників, що їх характеризують. Одні країни використовують показник чисельності населення, інші – щільність населення, рівень розвитку інфраструктури, транспортної мережі, тип зайнятості населення тощо (табл.).

Отже, значна частина країн світу для визначення міських (урбанізованих) територій використовує первинні критерії – адміністративний (25,3 %), демографічний (15,9 %) та урбаністичний (3,4 %). Економічний критерій у якості визначального не використовує жодна з проаналізованих країн світу. У якості другорядних критеріїв країни використовують комплекси адміністративно-економічних, адміністративно-демографічних та ін. критеріїв залежності від історичних аспектів розвитку країни, законодавства тощо. Наприклад, в Аргентині містом вважається населений пункт з чисельністю населення від 2 000 тис. осіб, в Україні – від 10 тис. осіб, у Японії – заселена територія з чисельністю населення від 50 000 осіб, у Швеції – забудована територія з чисельністю населення від 200 осіб, в Уругваї міста офіційно визначаються законодавством, в

Таблиця

Кількість країн світу відповідно до критеріїв, які вони використовують при визначенні міських (урбанізованих) територій (побудовано автором за даними [3, 8])

Кількість і тип критеріїв		Кількість країн, які використовують даний критерій	Відсоток, % (від кількості 233 країн та територій)
<i>Первинні критерії</i>			
Один критерій	Адміністративний	59	25,3
	Економічний	-	-
	Демографічний (чисельність/густота населення)	37	15,9
	Урбаністичний	8	3,4
<i>Вторинні критерії</i>			
Два критерії	Адміністративно-демографічний	17	7,3
	Адміністративно-урбаністичний	20	8,6
	Економіко-демографічний	9	3,9
	Демографічно-урбаністичні	20	8,6
Три критерії	Адміністративно-економічний	4	1,7
	Адміністративно-демографічний	10	4,3
	Економіко-демографічний	14	6,0
Чотири критерії	Адміністративний, економічний, демографічний (чисельність/густота населення), урбаністичний	11	4,7
	Все населення вважається міським	12	5,2
	Визначення відсутнє або є нечітким	12	5,2
Загальна кількість країн		233	100%

Індії – населені пункти з щільністю населення від 400 осіб на 1 кв. км, у Сінгапурі все населення вважається міським [8].

Використовуючи комплекс зазначених підходів, методів і критеріїв, розглянемо особливості сучасного розвитку світової урбанізації. Проаналізуємо сучасний перебіг урбанізаційних процесів у контексті країн і регіонів світу (рис.1, рис.2). За даними Європейської комісії, які ґрунтуються на аналізі супутникових знімків, переписів населення та стандартизованих визначень міського населення, отримуємо середній рівень урбанізації близько 85%. У регіональному розрізі найвищий рівень урбанізації характерний сьогодні для Азії та Латинської Америки, що підтверджує тезу про надмірний розвиток урбанізаційних процесів у регіонах середнього та слабкого рівня економічного розвитку. Менш інтенсивно урбанізація наразі проявляється у Північній Америці та Європі – у розвинених регіонах світу.

Аналізуючи розвиток урбанізації у розрізі країн світу відповідно до наявних національних статистичних даних, варто зауважити, що найбільше країн, де переважає сільське населення, зосереджено в Африці (Сомалі, Південний Судан, Чад), у Південній Азії (Афганістан, Камбоджа, Таджикистан), Латинській Америці (Гайана) та країнах Океанії. У більшості країн із рівнем доходу вище середнього – у Східній Європі, Східній Азії, Північній та Південній Африці та Південній Америці - рівень урбанізації знаходиться в діапазоні від 50 до 80% осіб.

Найвищий рівень урбанізації характерний для міст Азії (Сінгапур, Гонконг, Кувейт), Латинської Америки (Уругвай, Пуерто-Ріко). За офіційною статистикою переважна більшість населення Європи та Північної Америки також мешкає у містах.

Використовуючи статистичні дані щодо чисельності міського населення (демографічний показник) та частку внутрішнього валового продукту на душу населення (ВВП, економічний показник), можна прослідкувати відповідне співвідношення та взаємозалежність цих понять (рис.3).

Дане співвідношення демонструє сильний зв'язок між урбанізацією та економічним доходом країни: у міру того, як країни стають багатшими, вони, як правило, стають більш урбанізованими, отже зв'язок між економічним зростанням країни та урбанізацією є достатньо підтвердженим. Проте, урбанізація є доволі складним процесом і обумовлюється більш широким комплексом економічних явищ, таких, як: висока щільність економічної діяльності, інтенсивні торговельні зв'язки, використання людського капіталу, спільна інфраструктура та поділ праці [7]. Тому виникає питання, чи існує причинно-наслідковий зворотний зв'язок, завдяки якому урбанізація також може обумовлювати майбутнє економічне зростання (наприклад, для слабко розвинених країн Африки і Латинської Америки).

Доказів для цього наразі недостатньо, адже сучасні оцінки цього ефекту здебільшого свідчать про те, що країни з вищою початковою часткою міського населення не досягають швидшого або повільнішого економічного зростання, ніж країни з низькою початковою часткою міського населення [4, 8].

Висновки і перспективи подальших пошуків. Світові урбанізаційні процеси щорічно набувають нових імпульсів розвитку, проявляються на все нових територіях, зокрема у країнах Африки, Азії та Латинської Америки. Це робить урбаністичні дослідження безпрецедентно актуальними сьогодні. Проте, при дослідженні особливостей світових урбаністичних процесів виникає певна невідповідність, пов'язана з тим, що кожна з країн світу має свої підходи до визначення міських територій, що певним чином ускладнює дослідження світової урбанізації. Проте, є й уніфіковані критерії, такі, як: чисельність населення, щільність населення, економічні та адміністративні критерії. Зазвичай країни використовують комплекс даних критеріїв або їх модифікації. Джерелами інформації для дослідження процесу урбанізації виступають супутникові знімки, переписи населення, статистичні дані по країнах світу.

З огляду на міждисциплінарність обраного об'єкта дослідження, якісний та верифікований результат можливо отримати тільки за умови використання комплексних наукових підходів, які враховують особливості урбанізаційних процесів, зокрема: системного підходу (з огляду на глобалізаційні прояви процесу урбанізації та прояву у системі розселення, інфраструктурі тощо), синергетичного підходу (з огляду на значну здатність урбанізаційних процесів до самоорганізації і саморозвитку) та суспільно-географічного підходу як найбільш комплексного, який забезпечує аналіз просторової і суспільно-географічної складової. Для отримання достовірного та верифікованого результату надзвичайно важливим є використання широкого комплексу філософських, загальнонаукових і конкретно наукових методів. Інструментом для візуалізації і просторового аналізу отриманих результатів доречно використати ГІС або онлайн-ГІС. Також для дослідження просторово-часових особливостей розвитку урбанізаційних процесів можливим є використання авторських суспільно-географічних методик дослідження, таких, як метод моделювання інтегральної функції впливу (ІФВ-моделювання), моделювання міграційних процесів та приросту населення тощо. Проведений апробаційний аналіз процесу урбанізації у світовому та регіональному вимірі, дослідження співвідношення частки міського населення та ВВП країн світу засвідчують спроможність обраних методів дослідження та обумовлює використання оригінальних (авторських) методів і методик дослідження для моніторингу й прогнозування подальшого розвитку урбанізації на різних ієрархічних рівнях.

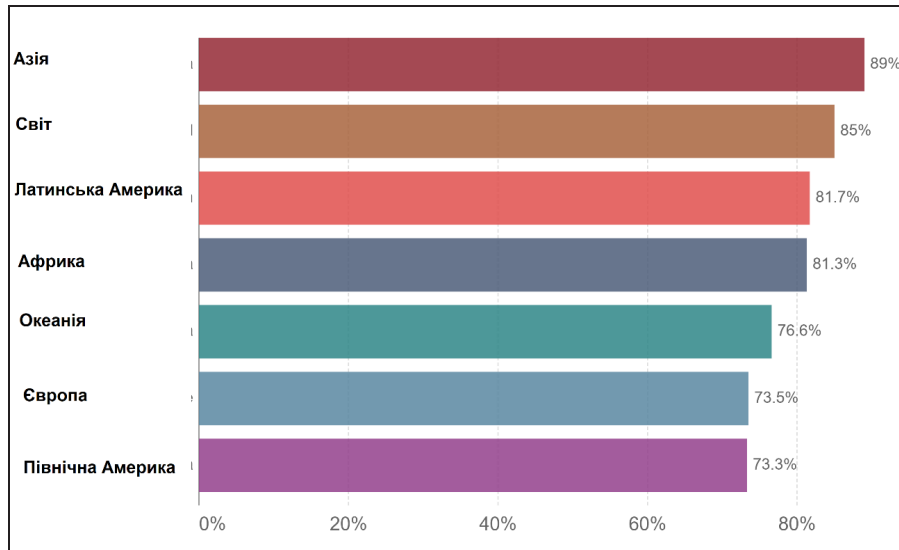

Рис.1. Рівень урбанізації у розрізі регіонів світу, 2020 р. (допрацьовано автором за даними [8])

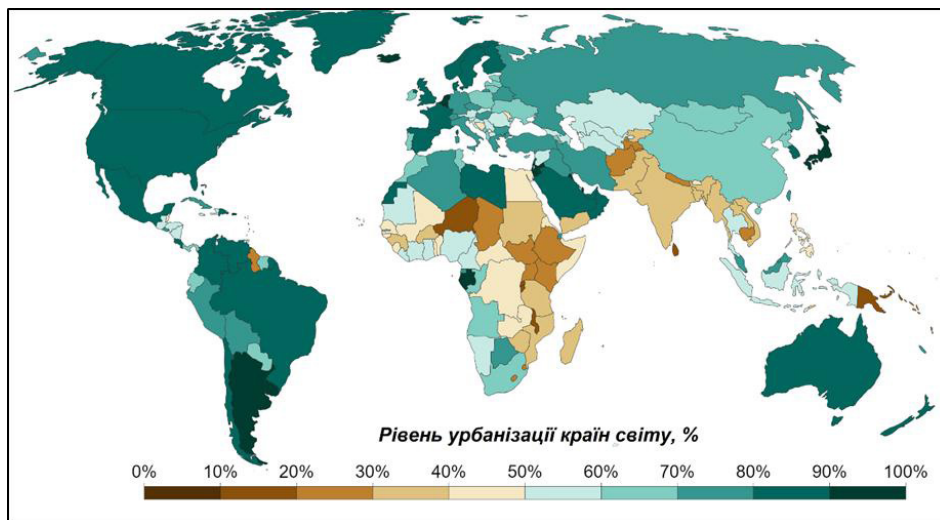

Рис.2. Рівень урбанізації країн світу 2020 р. (допрацьовано автором за даними [8])

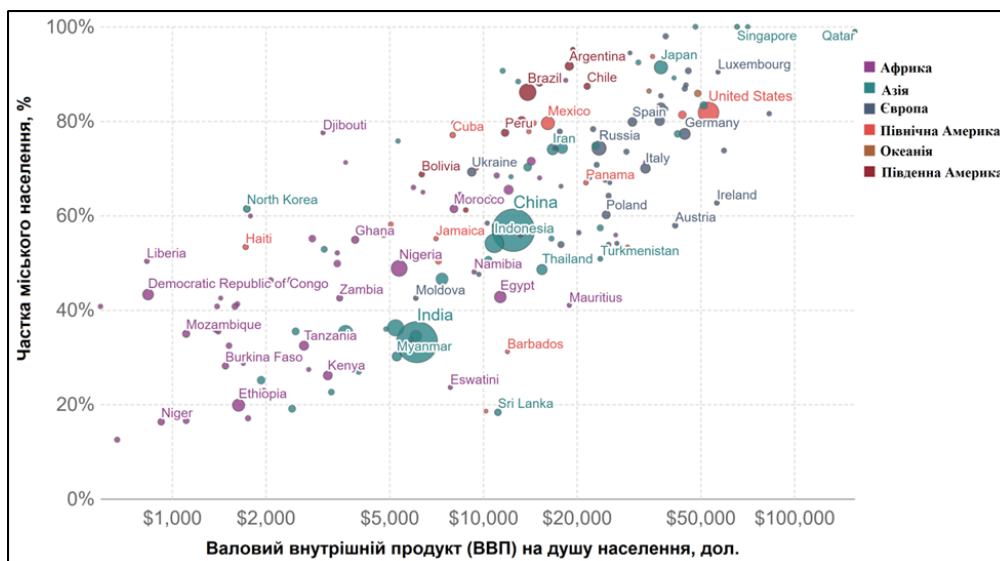

Рис.3. Частина міського населення відносно до валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення у 2020 р. (допрацьовано автором за даними [8])

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bai X. Landscape Urbanization and Economic Growth.: Positive Feedbacks and Sustainability Dilemmas / X. Bai, J. Chen, P. // *Environmental Science & Technology*, 46. 2019. – P. 132–139.
2. Cities Alliance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.citiesalliance.org/how-we-work/porfolio-results/cities-alliance-results/overall-results>
3. Demographia World Urban Areas 12th Annual Edition. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.demographia.com/db-worldua.pdf>
4. Kravchenko K. Innovative aspects of modern development of world cities / K. Kravchenko, K. Niemets, L. Niemets, O. Nosyriev, K. Sehida, I. Telebienieva.). – Proceedings of the 37th International Business Information Management Association Conference (IBIMA), – Cordoba, Spain. – 2021. – P. 2099-2105.
5. Our World in Data [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ourworldindata.org/urbanization>
6. Sassen S. The Global City: Introducing a Concept / S. Sassen. – *The Brown Journal of World Affairs*. – 2005. – Vol. XI, Issue 2. – P. 27-43.
7. Smith N. New Globalism. New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy / N. Smith // *Antipode*. – 2020. – Vol. 34, Issue 3. – P. 433-450.
8. UN 2020. World Population Prospects [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://population.un.org/wup/>
9. UN-Habitat. World Cities Report 2020: Nations Human Settlements Programme [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://unhabitat.org/wcr/>

Kravchenko Kateryna Oleksandrivna – Candidate of Sciences (Geography), Associate Professor of the Department of Human Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University. e-mail: kateryna.kravchenko@karazin.ua; ID ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4654-3185>

METHODOLOGICAL FEATURES OF THE WORLD URBANIZATION PROCESSES STUDY

The purpose of this article is to reveal the methodological features of the urbanization research and analyze global urbanization processes. Urbanization is a complex human-geographical process that develops and manifests itself in two dimensions: spatial and social. Therefore, urbanization processes are a prerequisite for global transformations in both spatial and socio-geographical dimensions.

Basic material. Urbanization is a specific socio-geographical process, characterized by significant dynamism and global manifestation. The biggest problem of modern urbanization is reorientation of its spread and development vectors: while in the XIX-XX centuries urbanization was a phenomenon typical for mostly developed and highly developed countries, the challenge for society in the XXI century is the intensive urbanization development in the low-income countries, the so-called “third” countries. A scientist can apply a wide range of philosophical, general and specific scientific methods to study global urbanization processes, assessing the intensity level of the urbanization process, using the parameters and a set of indicators that characterize the state of spatial transformation under anthropogenic impact, economic and social development. Many countries around the world use primary criteria to determine urban (urbanized) areas - administrative (25.3%), demographic (15.9%), and urban (3.4%) ones.

The analysis of indicators characterizing the peculiarities of developing modern urbanization processes demonstrates a significant differentiation of the manifestation. A distinctive feature is the increasing level of urbanization in poor countries in Africa and Latin America. Establishing the interdependence between the level of economic development of the country (GDP per capita) and the number of urban population prove unconditional direct but conditional reverse relationship.

Conclusions and further research. The approbation analysis of the urbanization process at the global and regional dimensions, the study of the ratio of urban population share and GDP of the world countries demonstrates the ability of the selected approaches and research methods. It also determines application of the original (author’s) research methods to monitor and predict further urbanization development at different hierarchical levels.

Keywords: *urbanization, urbanization processes, population, economic development, city, urban population, research methods.*

REFERENCES:

1. Bai, X., Chen, J., Shi, P. (2019). Landscape Urbanization and Economic Growth.: Positive Feedbacks and Sustainability Dilemmas // *Environmental Science & Technology*, 46, 132–139 (in English).
2. Cities Alliance. Available at: <https://www.citiesalliance.org/how-we-work/porfolio-results/cities-alliance-results/overall-results> (in English).
3. Demographia World Urban Areas 12th Annual Edition. Available at: <http://www.demographia.com/db-worldua.pdf> (in English).
4. Soliman, K. (ed.), Kravchenko, K., Niemets, K., Niemets, L., Nosyriev, O., Sehida, K., Telebienieva, I. (2021). Innovative aspects of modern development of world cities, Proceedings of the 37th International Business Information Management Association Conference (IBIMA), Cordoba, Spain, 2099-2105 (in English).
5. Our World in Data. Available at: <https://ourworldindata.org/urbanization> (in English).
6. Sassen, S. (2005). The Global City: Introducing a Concept // *The Brown Journal of World Affairs*, XI (2), 27-43 (in English).
7. Smith, N. (2020). New Globalism. New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy // *Antipode*, 34 (3), 433-450 (in English).
8. UN 2020. World Population Prospects. Available at: <https://population.un.org/wup/> (in English).
9. UN-Habitat. World Cities Report 2020: Nations Human Settlements Programme. Available at: <https://unhabitat.org/wcr/> (in English).